

КАНІБАЛІЗМ У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ

Дмитро Байкєніч

гвардієць НГУ

e-mail: b1946@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>

Dmytro Baikienich

guardsman of the National Guard of Ukraine

e-mail: b1946@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7117-5762>

Мета статті полягає у комплексному дослідженні проявів людоїдства в Донецькій області під час Голодомору; окресленні географії поширення та масштабу; визначенні закономірностей та особливостей явища; аналізі дій та реакцій комуністичного режиму на випадки канібалізму. Методологія дослідження ґрунтується на використанні проблемно-хронологічного, ретроспективного, конкретно-пошукового, системно-структурного, статистичного та інших методах дослідження.

Канібалізм виник унаслідок масового голодування. Перший випадок людоїдства в Донецькій області офіційно зафіксовано в лютому 1933 р. Відтоді спостерігалася тенденція до зростання. Пік припав на кінець весни. Останній відомий випадок стався восени 1933 р. Епіцентром прояву явища були п'ять північних сільськогосподарських районів, які найбільше постраждали від голоду. Зокрема, Новопсковський район мав 21 випадок, Покровський – 15, Марківський – 11, Біловодський – 9 і Білолуцький – 8.

Із різних джерел встановлено 100 випадків або згадок про людоїдство у 21 районі області. Серед канібалів переважали одинаки, але приблизно у третині випадків діяли групи. Прослідковується чітка диспропорція жінок і чоловіків – перші значно домінують. Жертвами найчастіше ставали власні діти віком від 6 до 10 років. Дорослою була кожна восьма жертва. Домінувало «родинне» людоїдство з попереднім вбивством жертви. Труподство відбувалося в кожному сьомому випадку.

Комуністичний режим зволікав із вирішенням проблеми людоїдства. Це свідчить про усвідомлені наслідки її поширення. Для прикриття політики знищення голодом випадки канібалізму офіційно називалися «куркульськими вилазками». Боротьба з явищем відбувалася під керівництвом ДПУ. Значна частина канібалів була засуджена, частина померла до арешту, дехто уник покарання.

У дослідженні вперше використані матеріали з Галузевого державного архіву МВС України, а їх доповнення свідченнями очевидців дає більш репрезентативну картину. Зібрана нами інформація є важливим складником наслідків геноциду, сприяє переосмисленню та розумінню масштабу психічних страждань, приреченості та безвиході, в якій опинилися голодуючі в 1933 р. Матеріали про 100 випадків або згадок про людоїдство в Донецькій області під час Голодомору не є вичерпними та потребують подальшого дослідження.

Ключові слова: Голодомор, Донецька область, канібалізм, трупоїдство, діти, кримінальні справи.

The purpose of the article is to conduct a comprehensive study of cannibalism in the Donetsk region during the Holodomor; the geography of distribution and scale are outlined; determining the regularities and features of the phenomenon; analysis of the actions of the communist regime in cases of cannibalism. The research methodology uses problem-chronological, retrospective, specific-search, systemic-structural, statistical, and other research methods.

Cannibalism arose as a result of mass starvation. The first case of cannibalism in the Donetsk region was officially recorded in February 1933. Since then, an upward trend has peaked in late spring. The last known case occurred in the fall of 1933. The epicenter of the phenomenon was the northern agricultural regions, which suffered the most from the famine. The largest number of cases was recorded in 5 districts: Novopetrovskiy – 23, Pokrovsky – 15, Markivsky – 11, Bilovodskyy – 9, and Bilolutsky – 8.

Various sources have identified 100 cases or mentions of cannibalism in 21 districts of the region. Cannibals were predominantly loners, but about a third of cases involved group activity. There was a clear disproportion between women and men, with the former significantly dominating. The main group of victims were mostly their children aged 6 to 10. One in eighth known victims was an adult. «Family» cannibalism with the preliminary killing of the victim was prevalent. Corpse eating occurred in every seventh case.

The communist regime's delay in solving the problem of cannibalism is evidence of the conscious consequences of its spread. To cover up the policy of extermination by starvation, cases of cannibalism were officially called «kulak raids». The fight against the phenomenon was carried out under the leadership of the state political administration. A significant number of cannibals were convicted, some died before arrest, and some escaped punishment.

The study uses materials from the Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine for the first time, and their addition of eyewitness testimonies gives a more representative picture. The information we have collected is an important component of the consequences of genocide. It helps to rethink and understand the scale of mental suffering, hopelessness, and the deadlock in which the starving people found themselves in 1933. The materials on a hundred cases or mentions of cannibalism in the Donetsk region during the Holodomor are not exhaustive and require further research.

Keywords: Holodomor, Donetsk region, cannibalism, corpse-eating, children, criminal cases.

Голодомор в УСРР мав певні особливості. Найсильніше були вражені сільські місцевості. Мешканці міст і робітничих селищ мали більше можливостей залишатися в системі централізованого продовольчого постачання. Через це юрби голодуючих щосили намагалися знайти порятунок у районних та обласних центрах, промислових конгломераціях, що було обумовлено надією знайти роботу, а значить і продукти. Найбільше мігрували у напрямку Донбасу. Влучно охарактеризував ситуацію з потоком голодуючих зі всієї советської України

на схід очевидець подій Василь Мівутенко. У своїх спогадах він казав, що Донбас став «Меккою і надією для голодних»¹.

Адміністративно Донбас був складником більшого утворення – Донецької області. До її складу також входили сільськогосподарські райони колишньої Старобільської округи і Донецького Приазов'я. Місцеве населення традиційно сезонно підробляло на промисловості та на шахтах. Там видавалися продовольчі картки, тому загальна продовольча ситуація в області була кращою від інших регіонів УСРР. Однак все змінилося на початку 1933 р. Пов'язано це було, по-перше, зі скороченням категорій централізованого постачання та суттєвим зменшенням пайків; а по-друге, зі введенням паспортної системи, внаслідок чого селян позбавили можливості працевлаштування без відповідних документів. Відтак становище вихідців із сільськогосподарських районів Донецької області зими 1933 р. нічим не відрізнялося від інших голодуючих сільських місцевостей совєтської України. Цю катастрофічну ситуацію підтверджували непоодинокі випадки канібалізму.

Тема людодїства сьогодні не набула популярності в українській історіографії через високу тригерність, психологічно й морально важкі складники проблеми та специфіку роботи з нею. Уривчастою інформацією про людодїство в різних місцевостях Донецької області наповнені всі без винятку збірки спогадів очевидців Голодомору – від обласних книг пам'яті до численних регіональних збірників². Узагальнена інформація про канібалізм як явище та окремі його випадки зазначені в низці збірників архівних документів присвячених Голодомору³.

Отже, сьогодні тематика людодїства в Донецькій області в 1932–1933 рр. лише фрагментарно та розрізнено висвітлена в науковій літературі, тому мало відома широкому загалу. До того ж із оприлюдненого не завжди зрозумілий масштаб явища, динаміка проявів, інформація про жертв, подальша доля канібалів тощо.

¹ Куромія, Г. (2002). Свобода і терор в Донбасі. Українсько-російське прикордоння 1870–1990-і роки. Київ: «Основи», 249.

² Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область (2008). Ч. І. Авт. кол.: О. Л. Третяк (кер. авт. кол.), С. Ф. Блєднов, В. М. Нікольський, Б. Ф. Парсенюк, М. Н. Троян, І. М. Зайченко; відп. ред. С. Ф. Блєднов. Донецьк; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область (2008). Авт.-упоряд.: В. В. Михайличенко, М. О. Борзенко, В. Л. Жигальцева; обл. ред.: В. В. Заблоцький (голова) та ін.; Укр. ін-т нац. пам'яті, Луган. облдержадмін. та ін. Луганськ: Янтар; Блєднов, С. Ф. (2008). Голодомор в Донбасі (1932–1933 рр.): Авторський роздум, свідчення, документи. Донецьк: Донбас; Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців (2008). Т. 1. Упоряд. І. Магрицька. Луганськ: Промдрук; Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині – історичні дослідження, свідчення, спогади, документи (2008). Упоряд. Блєднов С. Ф. Донецьк: видавництво СПД «Блєднов».

³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів (1990). Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали (2007). Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».

Метою статті є комплексне вивчення та висвітлення проявів канібалізму на території Донецької області під час Голодомору 1932–1933 рр.

В основу дослідження покладена документальна база з Державного архіву Донецької області та Галузевого державного архіву МВС України. Головним джерелом дослідження є кримінальні справи звинувачених у канібалізмі та труподійстві в 1933 р., що зберігаються в ГДА МВС України. В останньому також знаходяться менш інформативні відбіркові списки знищених понад пів століття тому кримінальних справ на людодів¹.

Загострення та поширення голоду в 738 населених пунктах 139 районів України в лютому та на початку березня 1933 р. спричинило появу поодиноких випадків канібалізму. До березня 1933 р. в УСРР офіційно вже було зареєстровано 28 фактів людодійства через голод, але їх кількість була значно більшою. Комуністична верхівка констатувала складну продовольчу ситуацію, серед інших і в Донецькій області².

Перші випадки людодійства було зафіксовано в північних районах. Зокрема, 20 лютого в с. Шапарському Новописковського району колгоспниця зі старшою доньку вбили з метою споживання молодшу доньку. Ця подія викликала резонанс, хоча й була закономірним наслідком голодування – половина мешканців села лежала набряклими по хатах. Під час арешту навіть саму колгоспницю вивести з хати не вдалося через важкий виснажений стан. На місце були викликані райуповноважений, начальник районної міліції та районний лікар, а інформацію оперативно передали до м. Сталіна³.

За короткий проміжок часу людодійство поширювалося сусідніми районами. Так, у Марківському районі у с. Росоховатому на початку березня подружжя Руденків вбило та з'їло двох своїх дітей, а 11 березня повідомлялося про другий випадок канібалізму в Курячівській сільраді⁴.

У Біловодському районі в с. Нижній Бараниківці власну дитину з'їла дівчина, що залишилася одна після розкуркулення та заслання чоловіка. Людодійка втекла з села⁵. За кілька днів у тому самому селі відбувся ще один випадок⁶.

¹ Вронська, Т. В., Платонова, Н. В. (2003). Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наукова думка, 26–41.

² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів ..., 55.

³ Державний архів Донецької області (ДАДО), ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 14.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 6, 17, 23; Галузевий державний архів МВС України (ГДА МВС України), ф. 83, спр. 74, зб. 14, № 188949.

⁵ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 46–47; ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 5.

⁶ ГДА МВС України, ф. 32 оп. 1, спр. 14744.

Подібне сталося в с. 1-му Білокуракіному, с. 2-му Білокуракіному, с. Булавинівці, хут. Бединому та с. Луб'янці Новопсковського району¹.

На швидке поширення людодїства, окрім власне голоду, вплинули погодні умови. Сильні лютневі морози 1933 р. не давали змоги ховати небїжчиків. Вони ставали легкодоступною альтернативою голодній смерті, що можна проїлюструвати на прикладі цілої низки спогадів. *«Сім'ю сусідів – матір, сина та дочку у колгосп не брали (їх батька засудили). Хлопець помер, але забрати труп в сильний мороз і завірюху не змогли, а через два тижні прийшли забирати покійного, а його вже немає: “Ми його з'їли” – сказала мати»,* – згадував Іван Дреєв із с. Нижньої Бараниківки². *«У с. Кононівцях мертвих складали у велику комору, бо ями в лютий мороз нікому було рити. Стали навесні в яму на кладовище перевозити людей, а там одні кістки, м'ясо люди пообрїзали і поїли...»,* – розповідала Марія Кононенко³.

Через зростання кількості людодїдів обласне керівництво почало вдаватися до дій. Вже 9 березня 1933 р. секретар Донецького обласного комітету КП(б)У з постачання Саркіс Саркісов дав вказівку на місцях перевірити всі випадки голодування⁴. Ймовірно, що головним завданням була не перевірка, а оцінка ситуації, зокрема й щодо канібалізму. До того часу державне і партійне керівництво не звертало відповідної уваги на прояви людодїства як на проблемне і масове явище. Його систематичним виявленням ніхто не займався, а отже, й інформація була локальною та неповною.

Для перевірки до районів виїхали представники обласних організацій разом із місцевими представниками робітничо-селянської інспекції. До збору інформації долучили й міліцію. *«Стали люди людей їсти. От і дали наказ міліції присікати людодїство. Варили людське м'ясо вночі. От міліція приїздила в село ввечері, як стемніє, піднімалися на пагорб і дивилися... З якого димаря дим іде, відразу до тієї хати»,* – згадувала Ганна Кравченко⁵.

Одночасно дані про канібалів збиралися через мережу МТС і ДПУ. До вищих органів зібране передавалося в комплексному зведенні (п'ятиденках) про голод. Щойно створені політвідділи МТС надсилали інформацію до обласних управлінь. Інформація, зібрана ДПУ, засекречувалася та шифрувалася. Кінцевим отримувачем такої статистики було ОДПУ СРСР⁶.

¹ ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 39, 41, 47; ГДА МВС України, ф. 32, спр. 14658, 14694, 14910.

² Особистий архів дослідниці В. А. Аннусової.

³ Там само.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 17.

⁵ Особистий архів дослідниці В. А. Аннусової; Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 44–45.

⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали ..., 798–800; ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 47.

Під час перевірки було зафіксовано значну кількість нових фактів канібалізму. Історик Василь Марочко зазначав, що «випадки людодства траплялися у багатьох районах Донецької області»¹. Найбільше постраждало населення колишньої Старобільської округи, глухі степові села якої знаходилися на значній відстані від промислових центрів, а залізничного сполучення не було. Більше можливостей для виживання було в мешканців південної Донеччини. Розвинене транспортне сполучення та близькість промислових осередків давали змогу знайти постійну роботу або тимчасовий підробіток. Порятунком було Азовське море, де люди мали шанс вижити завдяки риболовлі.

Найбільш поширеним був «родинний» канібалізм, коли батьки поїдали власних дітей². Ці трагічні події залишилися не тільки в документах, а й викарбувалися в пам'яті очевидців. За спогадами Дарії Гусарченко, в с. Бабичевому Покровського району мати зарізала свою дитину³; а в с. Іллінцях мати з'їла трьох своїх дітей і зрештою померла⁴. У с. Аношкиному Параска Дерев'янка зарізала доньку п'яти років і зварила з неї холодець⁵. У с. Лантратівці жінки також убивали свої дітей з аналогічною метою⁶.

«Я чув, що мати свою дитину з'їла. Це отам було, над річкою, і не одне таке було, випадки такі були...», – згадував Іван Артющенко з с. Новолимарівки Біловодського району. Про подібні випадки говорила і Марія Подгайченко з сусіднього с. Литвинівки: *«було десь, но в нас не було, в селі нашому. Та це на Ковалівці, по-моєму, ... мати чи задавила дітьо своє, потом з'їли сім'єюю»*. Андрій Семикоз із с. Євсуга також підтвердив наявність таких фактів у своєму селі: *«Я лічно знав ту тьотку, що дитину свою зварила. Середню дочку вона зварила. І ото варили той холодець»*⁷.

У Новопокровському районі про такі випадки також пам'ятають. Так, Агрипина Горбенко запам'ятала, що в с. Барвинівці мати з'їла дитину⁸. Галина Солонина з с. Пісків розповідала, що *«Бахтина Льоню з'їла. І з Миколєнкова хутора тут сім'я жила в нас ..., так ті мати й дочка з'їли ще одну дочку,*

¹ Марочко, В. І. (2015). Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. Київ: Інститут історії України НАН України, 81.

² Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Ч. І. ..., 47.

³ Василь, С. (2017). Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні: парадигма тексту. Львів, 160–161.

⁴ Бледнов, 78.

⁵ Троян, 36–47.

⁶ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 395–396; ГДА МВС України, ф. 83, спр. 74, зб. 14. № 200508.

⁷ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 103, 106, 138.

⁸ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 784.

сестру»¹. За спогадами Марії Ялтанець, її сусідка, бабка з хут. Хоменкового, вбила та засолила в діжці свою внучку².

У с. Тецькому Старобільського району Олександр Сокирка з'їв свого 12-річного брата Григорія та ще пригощав ним сусідів³. Мешканець с. Курячівки Василь убив племінницю і засолив у діжку. Інша малолітня племінниця наїлася «мозиків» із діжки. Була виявлена сільськими виконавцями та відправлена до дитячого притулку де невдовзі померла⁴. У с. Байдівці жінка зі старшими доньками вбили та з'їли трьох молодших дітей, а в с. Половинкиному мати з цією метою вбила доньку⁵.

Поодинокі випадки людодства фіксувалися в інших регіонах області. У с. Петрівському Старобешівського району жінка розчленувала вмираючу доньку⁶; у с. Дмитрівці Чистяківського району мати з сином зарізали меншого брата та з'їли його⁷; у с. Богданівці Артемівського району бабуса з'їла своїх онуків⁸.

У с. Курячому Ровенецького району Явдоха Коломійцева в пориві гніву вбила свою доньку за відмову йти до степу по кропиву. Її м'ясом мати нагодувала інших дітей. «Я вирішила пожертвувати однією дитиною, щоб спасти інших дітей», – виправдовувалася людодка⁹. Через голод власну дитину вбило подружжя Дашевських із с. Нижнього Кадіївського району¹⁰.

За спогадами Дарії Лебедевої з с. Ближнього Новоазовського району, випадки вбивства власних дітей та їх вживання в їжу були не поодинокими. Масовим явищем також було розкопування свіжих могил та трупоїдство. Однак після масових отруєнь цей процес припинився¹¹. Такі наслідки поїдання трупів були і в с. Бончуківці Новопсковського району¹².

Трупоїдство поширилося й іншими районами. Так, наприкінці травня 1933 р. колгоспник із с. Аношкіного Покровського району Кузьма Лемзяков з'їв три

¹ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 273.

² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні ..., 771.

³ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 352.

⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 772.

⁵ ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 15077, 15078.

⁶ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Ч. I. ..., 377.

⁷ Маслова, О. (2008). Голодомор 1932–1933 гг. По рассказам очевидцев. *Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині* ..., 231–274.

⁸ Зувач, И. (2008). Зажги свечу памяти. Голодомор 1932–33 гг. Свидетельствуют очевидцы. *Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині* ..., 420–423.

⁹ ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 14830.

¹⁰ Там само, спр. 15284.

¹¹ Кожем'яка, О. (2008). Голодомор 1933 року очима очевидців (експедиція четверта). *Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині* ..., 345–353.

¹² ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 43.

трупи своїх померлих дітей (від 5 до 9 років)¹, а в с. Нижній Дуванці Софія Михайличенко з донькою відкопали труп померлої доньки і сестри, відрубали ногу та вживали в їжу. Невдовзі вони померли². У с. Бондарівці Міловського району Антон Греков разом із дружиною з'їли свою померлу доньку³. У Старобільському районі в с. Байдівці Ганна Юник разом із дітьми вживала труп власного чоловіка⁴. Марія Фоменко з с. Новоселівки згадувала: *«У нас сусідка була, у неї діти померли, і вона оце брала, варила і їла оце м'ясо, і даже на базар носила холодець ... В неї діти були – троє чи четверо»*⁵.

Під час Голодомору серед населення поширювалися різні прислів'я та приказки. Не оминули вони й тематики людодства: *«Наш сусід уже здурів і дітей своїх поїв»*⁶. Виникли вони не на порожньому місці, адже після «родинного» людодства за кількістю випадків йшло «сусідське». Показовим був випадок у с. Григор'ївці Старобешівського району, де дорослі залишили своїх дітей на сусідів, а самі пішли на пошуки продуктів. За цей час сусіди малечу з'їли⁷. Катерина Сера з с. Єгорівки Старокерменчицького району згадувала, що двоє сусідських чоловіків з'їли дитину⁸.

Загалом жертвами канібалів найчастіше ставали діти. Виснажені голодом, вони фізично могли не подолати дорослу людину, а от малечу – легко. *«Один нещасний чоловік підстеріг, як сусідська дівчинка вийшла на город їсти квасець, спіймав, задушив і з'їв її»*, – згадувала Серафима Тюня з м. Сватового⁹.

Дар'я Гусаченко з с. Бабицевого Покровського району згадувала, що сусідка Василина ловила чужих дітей і різала їх: *«Тут ми йдемо з поля – міліція у неї у дворі. Ну, ми й зайшли туди. А воно вариться, ручка маленька і отак стриба в пічі, в чавунці»*¹⁰. *«Я в той момент ходила до дитячого садка, і якимось з вихователькою ми пішли у поле збирати колоски та зустріли бабусю. Вихователька відразу зібрала нас, і ми пішли звідти. Як розповідали старші, у будинку тієї бабусі було знайдено сім людських голів. Вона займалася канібалізмом, та й у*

¹ ГДА МВС України, ф. 83, спр. 74, зб. 14, № 198855.

² Троян, 36–47.

³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 804.

⁴ ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 14693.

⁵ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 328, 331.

⁶ Скоробагата, І. (2008). Голодомор 1932–1933 років на Україні. Наслідки його на Донеччині. *Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині* ..., 50–62.

⁷ Кожем'яка, 345–353.

⁸ Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині ..., 358.

⁹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 837.

¹⁰ Коденко, Ю. (2018). Літопис Голодомору 1932–1933 років: Луганські сторінки трагедії. *Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» (Київ, 16 травня 2018 року)*. Київ, Дрогобич: Видавництво «Коло», 156–162.

неї були злі очі, і сама вона була гадкою», – згадувала Віра Палієва з м. Сватового. Недаремно діти боялися таких жінок. У с. Миколаївці Новопсковського району жінка запросила до себе на обід дівчинку та вбила її. За таким «кухваренням» її застали виховательки дитячого садка. А після обстеження будинку людоджерки виявили, що у погребі було знайдене пошматоване тіло ще однієї дівчинки¹.

Місцеві здебільшого знали тих, хто був гіпотетично небезпечним. Батьки намагалися убезпечити своїх дітей, вчили уникати таких людей та обходити стороною їх подвір'я. *«Ми боялися виходити на вулицю, бо люди убивали людей»*, – згадувала Наталія Кочмар².

Траплялися випадки, коли селяни рятували жертву з рук канібалів. Так, Наталя Несмашна з с. Містків Сватівського району розповіла, що їй допомогли люди, які вибили вікна та двері і відірвали від неї сусідку-людодітку. А під час огляду хати людодітки виявили діжку з засоленим людським м'ясом³. На одному з хуторів коло с. Курячівки Марківського району батьки зарізали та з'їли доньку. Хотіли зарізати і сина, але той почав кричати у вікно і його врятувала тітка. Людодідів заарештували та посадили⁴. Траплялося, що допомога приходила надто пізно. Зокрема, секретар Марківського РПК повідомляв до м. Сталіного про те, що в с. Курячівці та с. Кам'янці батькам-людодідам завадили з'їсти вже зварені частини власних дітей⁵.

На Донбас із віддалених голодних сіл і хуторів сунули валки голодуючих. Проходячи через різні села, голодні селяни не тільки випрошували по хатах щось поїсти, а й розповсюджували різні чутки, зокрема про людодідство⁶. *«Знаю, що ходили чутки про таке і в нас у селі, та я цього не бачила»*, – згадувала Ганна Чала з с. Просяного; *«По селу ходили чутки, що в сусідніх селах було людодідство»*, – розповідав Борис Федченко, який пережив Голодомор у с. Іванівці Новосвітлівського району; *«У людей чули, що десть єсть, а в нас не чула»*, – стверджувала Зінаїда Лемзякова з с. Високого⁷.

«Ходили чутки, що один наш односелець спіймав і зарізав восьмирічну дівчинку, яка прибилася в село. Ця вістка поширилася швидко, і жителі села не відпускали свої дітей самих на ту вулицю, де жив людодід», – згадувала Катерина

¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 780, 836.

² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 779.

³ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 295–296.

⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 835.

⁵ ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 44.

⁶ Бледнов, 130.

⁷ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 182, 203, 380.

Іщенко з с. Наугольнівці Покровського району¹. А в с. Брусівці Біловодського району через поширення людодїдства директор школи ніколи не збирав наради у другій половині дня і молодим вчителям радив вечорами не виходити з дому².

Пересування чужими місцевостями у той час було надто небезпечним. Часто жертвами ставали випадкові перехожі, які не знали, до кого можна зайти попросити хліба або переночувати. У таких випадках жертвами могли бути й дорослі³. Зокрема, в с. Паньківці Новопсковського району жила бабця, яка заманювала до себе людей, убивала їх і варила з них холодець⁴. Подібне відбувалося й у с. Шапарівці⁵. У с. Роговому Клим Василенко впустив на ніч до хати незнайому дівчину, яку вночі й убив⁶.

Злочинці вбивали свідомо, аби харчуватися людським м'ясом. Переходило це навіть у промисловий характер. Небезпідставними були чутки про торгівлю людським м'ясом⁷, як-от у с. Покровському⁸. За спогадами Марії Данильченко з с. Морозівка Міловського району, їй «доводилося скуштувати ковбасу з людськими пальцями – пригостили»⁹. Подібна історія трапилася в с. Шуліківці Біловодського району, де мачуха пригощала пасербицю холодцем приготовленим із батька¹⁰.

Щодо цього влучно зауважив В. Марочко, що випадки людодїдства свідчать про «реальний апокаліпсис, глибоку фізичну та морально-психічну травму спільноти»¹¹. Відчуття голоду затьмарювало будь-які почуття, навіть до найближчих. Водночас дуже часто канібали розуміли, що вчинили не просто злочин, а порушили неписану соціальну заборону, яка передається з покоління в покоління. У с. Шапарському Новопсковського району селянка Марія з'їла труп свого сина Прохора. *«Коли її спитала баба де дівся син, людодїдка відповіла: “Кума, я грішна перед Богом. Я його з'їла... він вже як здох, я його мертвого їла. Вже хоч гріх, хоч два, терпіння в мене не було. Їсти так хотіла”*», – згадувала Катерина Комісаренко¹².

¹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення (2009). Книга перша. Упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій. Київ: ВД «КАЛИТА», 509.

² Особистий архів дослідниці В. А. Аннусової.

³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 773, 836; ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 15147.

⁴ ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 64.

⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 776.

⁶ ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 15272.

⁷ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Ч. I, 47.

⁸ ГДА МВС України, ф. 83, спр. 74, зб. 14, № 194608.

⁹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 817.

¹⁰ Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині ..., 167.

¹¹ Марочко, 87.

¹² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 768.

Психіка голодуючих не витримувала, вони втрачали розум і здоровий глузд. Так, у с. Наугольнівці Покровського району А. Богачова після смерті чоловіка лишилася сама з трьома дітьми. Щоб урятувати хоч когось із них, жінка зарізала 10-річного сина, а м'ясо зварила. Однак після цього канібалка втратила розум. У такому стані її заарештували. Відповідно до спогадів очевидців, такі випадки траплялися доволі часто. Зокрема, в с. Тишківці Марківського району селянка Параска з'їла двох своїх дітей та збожеволіла¹. В с. Олександрівці Слов'янського району жінка та її мати з'їли дитину. Після цього старша жінка втратила розум, і коли бачила дітей, то ганялася за ними².

Непоодинокими були випадки, коли після людодства канібал накладав на себе руки. Наприклад, у с. Зориківці Міловського району селянка зарізала власну доньку, а потім вихвалялася у селі тим, що зварила м'ясо, а з'їсти не змогла. Згодом вона пішла до залізничної колії та лягла під поїзд³. Схожа ситуація сталася в с. Дмитрівці Чистяківського району, де батько зарубав і з'їв сина, а згодом повісився⁴.

Тривалий час стер із людської пам'яті деталі тих жахів, але окремі епізоди збереглися ще довго. Так, Анатолій Бирлов згадував, що його мати розповідала про людодство на вулиці, де вони жили: *«батьки з'їли 4-х своїх дітей»*; *«та й сусід сусіда міг зарізати»*. Про випадки людодства у Великоновосілківському районі згадав і Микола Арендарюк із с. Шевченка⁵.

Дехто зумів згадати більше. Марія Трач із с. Білогорівки Лисичанського району розповіла, що *«коли на селі з'їли Ярину, то почали їсти все, що потрапляло під руку – живе і неживе»*⁶. Михайло Тихонов із с. Сиротиного Покровського району розповів, що його *«село розділене річкою на дві частини. Так, говорять, що на тій стороні діти йшли до школи і не поверталися. Їх ловили і їли. Про це мені розповідала Титова, яка ледве врятувалася від таких бандитів. А на нашій стороні жив Циганов, який також спіймав хлопчика і з'їв»*⁷.

Навесні 1933 р. прослідковувалася чітка тенденція зростання кількості випадків людодства. Зокрема, з Покровського району повідомляли, що були зареєстровані факти людодства в селах Маньківці, Ландратівці, Новоолександрів-

¹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років ..., 509, 842.

² Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Ч. I, ..., 394, 396.

³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 806.

⁴ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область Ч. I, 323.

⁵ Маслова О. Голодомор 1932–1933 гг. По рассказам очевидцев ..., 231–274.

⁶ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область ..., 835.

⁷ Там само, 898.

ці, Нижній Дуванці, Наугольнівці, Покровському та ін.¹. Пік припав на кінець весни – початок літа – час найбільшого голодування. Загалом, згідно з інформацією ДПУ, з лютого до середини квітня у 166 населених пунктах 76 районів УСРР тільки офіційно було зареєстровано 319 випадків людодства. З 15 квітня до 1 червня, за неповною інформацією, було зареєстровано ще 570 випадків у 201 населеному пункті 66 районів².

Стверджувати, що канібалізм в УСРР став несподіванкою для режиму, немає підстав. Постійний моніторинг ситуації затягнувся, бо ця проблема до певної міри не розглядалася як загроза. Водночас об'єднання людей навколо самосуду над канібалами могло стати майданчиком для подальшого спротиву, а також несло репутаційні втрати правоохоронних і владних структур. До того ж розповсюдження інформації про людодство було підтвердженням тотального голоду, що заперечували комуністи. Отже, поширення явища набуло загрозливих масштабів і змусило комуністичний режим реагувати. З цією метою 22 травня 1933 р. дані про канібалізм, за розпорядженням заступника ДПУ УСРР Карла Карлсона, були засекречені, а розгляд кримінальних справ передавався місцевим органам ОДПУ³. Свідків цих жахливих подій на місцях залякували та змушували підписувати зобов'язання про нерозголошення⁴.

Комуністичний режим пояснював поширення канібалізму масовою анти-советською змовою. Зокрема, після випадку людодства в с. Росоховатому, секретар партійної ланки та уповноважений Марківського РПК на спеціальній нараді пояснювали місцевим колгоспникам, що такі випадки є штучними і використовуються куркульською контрреволюційною агітацією⁵.

Подібне відбулося і в кол. Марксфельд Старокаранського району, де Олександра Нижнікова вбила та з'їла двох своїх дітей. Засідання бюро Старокаранського райкому 11 липня 1933 р. постановило «вважати встановленим, що виключно звирячий за своїм змістом факт вбивства двох дітей є куркульською роботою, спрямованою на використання продовольчих труднощів»⁶.

Якщо ж людодом виявлявся бідняк чи колгоспник, знаходилися або надумувалися інші негативні чинники і характеристики. Наприклад, заарештованого людодда колгоспника Мефодія Криконенка з с. Чабанівки Рубіжанського райо-

¹ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. Ч. I, 477; ГДА МВС України, ф. 83, спр. 74, зб. 14, № 194610.

² Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930–1934 гг., кн. 2. 1932–1934 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова (2005). Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 428–429.

³ Парсенюк, Б. Ф. та ін. (2007). *Невгамовний біль. Історичні дослідження, нариси, свідчення, спогади, документи* / упоряд. С. Ф. Бледнов. Донецьк: СПД Бледнов, 54–55.

⁴ ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 14744.

⁵ ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 130, арк. 17.

⁶ Там само, арк. 50.

ну звинуватили у крадіжці колгоспного теляти. Водночас не забули підкреслити, що «незважаючи на те, що він був за крадіжку виключений з колгоспу й знаходився під слідством, колгоспом була надана продовольча допомога»¹.

Суди над людодідами відбувалися в районних центрах, а також у Харкові. Завдяки 40 кримінальним справам із ГДА МВС України відомі випадки про канібалізм у селах, згадки про які не вдалося розшукати у спогадах. Зокрема, це с. Серебрянка Артемівського району, села Білолуцьк, Березівка, Коченове, Друга Миколаївка, Овчарове, Павленкове, Розсипне та Танюшівка Білолуцького району, с. Мойсеївка Міловського району, с. Нова Астрахань Рубіжанського району, с. Кругле Сватівського району та ін.². Відповідно до вироків більшість затриманих засудили на строк від 3 до 10 років ув'язнення в таборах. Кілька справ було припинено через смерть підозрюваних у с. 2-му Білокуракіному Новопсковського району та с. Кабиченому Марківського району³. Лише по справі Явдохи Малик (с. 2-ге Білокуракіне Новопсковського району)⁴ було ухвалено смертний вирок – розстріл. По справах Марії Ковальнової (с. Заайдарівка Новопсковського району) та подружжя Кривоконенків (с. Чабанівка Рубіжанського району), яких також мали розстріляти, відбувся перегляд та пом'якшення покарання – їх відправили на північ на 10 років⁵. Останню кримінальну справу в Донецькій області на людоділку Меланію Савченко з с. Луганського Горлівського району завели наприкінці осені 1933 р.⁶

Цілком очевидно, що випадків канібалізму було значно більше. Це підтверджують виявлені спогади очевидців. Однак на такі випадки кримінальні справи не відкривалися. Наприклад, через смерть від виснаження чи самогубства, самосуд селян, діяльність у безлюдній місцевості, банальну втечу після викриття тощо.

Отже, концентрація випадків людодіства в північних районах Донецької області була одним із головних показників найбільшого впливу голоду в них. Явище виникло взимку 1933 р. і поширювалося до початку літа. Поодинокі випадки фіксувалися восени. Загалом нами віднайдена інформація про 100 випадків або згадок про людодіство у 21 районі області. Відповідно до джерел, домінувало «родинне» людодіство з попереднім вбивством жертви. Труподіство відбувалося в кожному сьомому випадку. Прослідковувалося переважання канібалів-одинаків, груповий канібалізм зафіксований у кожному третьому випадку. Найбільше серед людодідів було жінок, а серед жертв – власних дітей віком від 6 до 10 років. Самосудів над канібалами майже не спостерігалось.

¹ ГДА МВС України, ф. 32, оп. 1, спр. 15497.

² Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 15074, 15079, 15112, 15272, 15475, 15542; ф. 83, спр. 74, зб. 14, № 194613, 194618, 194698, 199037, 200071.

³ Там само, ф. 83, спр. 74, зб. 14, № 205856, 207853.

⁴ Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 14658.

⁵ Там само, спр. 15147, 15497.

⁶ Там само, спр. 15609.

Позиція комуністичного режиму щодо вирішення проблеми людоїдства дає підстави вважати, що усвідомлене затягування голоду та випадки канібалізму використовувалися, зокрема, і для подальшої агітації проти опонентів колективізації. Монополія ДПУ на розгляд справ канібалів підтверджує повну обізнаність вищого партійного керівництва щодо поширення явища та кількості жертв. Засудження канібалів до таких саме строків, як і порушників закону «про 5 колосків», свідчило про цинізм режиму в оцінці людського життя.

References

Berelovych, A. & Danylov, V. (Comps.) (2005). *Sovetskaia derevnia hlazamy VChK-OGPU-NKVD. 1918–1939. Dokumenty y materyaly* [The Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918–1939. Documents and materials]. Moskva: «Rossyjskaia polytycheskaia entsyklopediya» (ROSSPEN), t. 3. 1930–1934 gg., kn. 2. 1932–1934 gg. [in Russian].

Blednov, S. F. (Comps.) (2008). *Hirkyi spohad. Holodomor 1932–1933 rokiv na Donechchyni – istorychni doslidzhennya, svidchennya, spohady, dokumenty* [A bitter memory. The Holodomor of 1932–1933 in Donetsk region – historical research, testimonies, memories, documents]. Donets'k: Vyd-vo «Blednov» SPD [in Ukrainian].

Blednov, S. F. (2008). *Holodomor na Donbasi (1932–1933): avtors'ki rozdumy, svidchennya, dokumenty* [Holodomor in Donbas (1932–1933): author's reflections, testimonies, documents]. Donets'k: Donbas [in Ukrainian].

Kodenko, Yu. (2018). Khronika Holodomoru 1932–1933 rokiv: Luhans'ki storinky trahediyi [Chronicle of the Holodomor of 1932–1933: Luhansk pages of the tragedy]. *Materialy mizhnarodnoyi konferentsiyi «Shtuchni holodomory v Ukrayini XX stolittya»* (Kyiv, 16 travnya 2018 r.). Kyiv, Drohobych: Vydavnytstvo «Kolo», 156–162 [in Ukrainian].

Kozhem'yaka, O. (2008). Holodomor 1933 roku ochyma ochevydsiv (chetverta ekspeditsiya). [The Holodomor of 1933 through the eyes of eyewitnesses (fourth expedition)]. *Hirkyi spohad. Holodomor 1932–1933 rokiv na Donechchyni – istorychni doslidzhennya, svidchennya, spohady, dokumenty*. Uporyad. Blednov S. F. Donets'k: Vyd-vo «Blednov» SPD, 345–353 [in Ukrainian].

Kuromiia, H. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrains'ko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-i roky* [Freedom and terror in Donbas. Ukrainian-Russian borderland 1870–1990s]. Kyiv [in Ukrainian].

Mahryts'ka, I. (Comps.) (2008). *Zberezheni pam'yat'. Holodomor 1932–33 rokiv na Luhanshchyni: svidchennya ochevydsiv* [Saved memory. The Holodomor of 1932–33 in Luhansk region: eyewitness accounts]. Luhans'k: Promdruk, t. 1 [in Ukrainian].

Marochko, V. I. (2015). *Holodomor 1932–1933 rokiv na Donbasi* [The Holodomor of 1932–1933 in Donbas]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

Maslova, O. (2008). Holodomor 1932–1933. Golodomor 1932–1933 gg. po svidetel'stvam ochevydtsev [Holodomor 1932–1933. According to eyewitness accounts]. *Hirkyi spohad. Holodomor 1932–1933 rokiv na Donechchyni – istorychni doslidzhennya, svidchennya, spohady, dokumenty*. Uporyad. Blednov S. F. Donets'k: Vyd-vo «Blednov» SPD, 231–274 [in Ukrainian].

Mykhaïlychenko, V. V., Borzenko, M. O. & Zhyhal'tseva, V. L. (Comps.). (2008). *Natsional'na knyha pam'yati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrayini. Luhans'ka obl.* [National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Luhansk region]. Luhans'k: Yantar' [in Ukrainian].

Parsenyuk, B. F. & al. (2007). *Nevblahannyi bil'. Istorychni studiyi, narysy, svidchennya, spohady, dokumenty* [Unrelenting pain. Historical studies, essays, testimonies, memories, documents]. Donets'k: SPD Blednov [in Ukrainian].

Pyrh, R. (comps.) (1990). *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv* [The famine of 1932–1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the language of documents]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].

Pyrh, R. (comps.) (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy* [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: documents and materials]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 2007 [in Ukrainian].

Skorobahata, I. (2008). Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukrayini. Yoho naslidky na Donechchyni [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Its consequences in Donetsk region]. *Hirkyi spohad. Holodomor 1932–1933 rokiv na Donechchyni – istorychni doslidzhennya, svidchennya, spohady, dokumenty*. Uporyad. Blednov S. F. Donets'k: Vyd-vo «Blednov» SPD, 50–62 [in Ukrainian].

Tretyak, O. L., Blednov, S. F., Nikol's'kyi, V. M. & al. (2008). *Natsional'na knyha pam'yati zhertv Holodomoru 1932–1933 pp. Donets'ka obl.* [National Book of Memory of the Victims of the Holodomor 1932–1933 pp. in Ukraine. Donetsk region]. Donets'k, 2008 [in Ukrainian].

Trojan, M. (2008). Holodomor 1932–33 rokiv na Donbasi [Holodomor of 1932–33 in Donbas]. *Hirkyi spohad. Holodomor 1932–1933 rokiv na Donechchyni – istorychni doslidzhennya, svidchennya, spohady, dokumenty*. Uporyad. Blednov S. F. Donets'k: Vyd-vo «Blednov» SPD, 36–47 [in Ukrainian].

Vasyl', S. (2017). Fol'klorna proza pro holodomory 20 st. v Ukrayini: paradyhma tekstu [Folkloric prose about famines of the 20th century in Ukraine: the paradigm of the text]. *L'viv* [in Ukrainian].

Veselova, O. & Nikilyev, O. (Comps.) (2009). *Pam'yat' narodu: henotsyd v Ukrayini holodom 1932–1933 rr. Svidchennya*. [Memory of the people: genocide in Ukraine by famine of 1932–1933. Testimony]. Kyiv: VD «KALYTA», Kn. 1 [in Ukrainian].

Vrons'ka, T. V. & Platonova, N. V. (2003). Arkhivni materialy NKVS i DPU u fondakh Derzhavnoho arkhivu MVS Ukrainy [Archive materials of the NKVD and DPU in the funds of the State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny ta naslidky*. Kyiv: Nauk. Dumka, 26–41 [in Ukrainian].

Zuvach, I. (2008). Zazhgite svechu pamyati. Golodomor 1932–33 godov. Pokazyvayut ochevidtsy. [Light a memorial candle. The Holodomor of 1932–33. Eyewitnesses testify]. *Hirkyi spohad. Holodomor 1932–1933 rokiv na Donechchyni – istorychni doslidzhennya, svidchennya, spohady, dokumenty*. Uporyad. Blednov S. F. Donets'k: Vyd-vo «Blednov» SPD, 420–423 [in Russian].